

ОСОБИСТІТЬ І ДОСВІД: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Т. М. Титаренко

ОСОБИСТІСНЕ САМОКОНСТРУЮВАННЯ: ПУЛЬСАЦІЇ ХАОСУ І ПОРЯДКУ

Історію життя особистості проаналізовано як певну послідовність циклічних змін перетворювальних і стабілізаційних практик. Показано, що наближення особистості до полюса порядку активізує потребу в нарративізації досвіду, тоді як наближення до полюса хаосу стимулює його ментативізацію.

Ключові слова: постнекласична особистість, циклічність життєконструювання, опозиція хаосу-порядку, нарратив, ментатив, перетворювальні і стабілізаційні практики.

История жизни личности проанализирована как определенная последовательность циклических изменений преобразующих и стабилизирующих практик. Показано, что приближение личности к полюсу порядка активизирует потребность в нарративизации опыта, тогда как приближение к полюсу хаоса стимулирует его ментативизацию.

Ключевые слова: постнеклассическая личность, цикличность жизнеконструирования, оппозиция хаоса-порядка, нарратив, ментатив, преобразующие и стабилизирующие практики.

The history of personal life is analyzed as a certain chain of cyclical variations in both transforming and stabilizing practices. It is shown when personality comes nearer to the pole of orderliness it activates the need of narrativization of her or his experience, whilst she or he comes nearer to the pole of chaosness it stimulates the mentatization of one.

Key words: post-classical personality, cyclicality of life-construction, "orderliness-chaosness" opposition, narration, mentation, transforming practice, stabilizing practice.

Проблема. Чи може особистість бути вільною від хаосу, що її оточує, огортає, поглинає? Хаосу сьогоднішнього життя, в якому реальне і віртуальне перетікають одне в одне, а вигадані самоідентифікації змінюються, не встигаючи усвідомитись? А якщо не може, то що

залишається від її цілісності, автономії, суб'єктності, цілеспрямованості? Від неї самої? *Актуальність* дослідження нових меж і параметрів особистісної динаміки не викликає сумнівів.

Щоб зрозуміти, як сьогодні відбувається особистісне самоконструювання, спробуємо озирнутися назад. Згадаймо спочатку той період формування світогляду, який сьогодні прийнято називати класичним. Він, як відомо, сформувався під впливом двох глобальних наукових революцій XVII ст. та кінця XVIII – початку XIX ст., коли відкриття Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона породили нову раціональність і численні картини реальності відповідно до сфер знання [6, с. 619–621].

У цей період особистість протиставлялася навколишньому світові, який розглядався як об'єктивний, такий, що існує зовсім окремо і незалежно від неї. Могутній світ чекав, вимагав, впливав, а слухняна особистість реагувала, пізнавала, відповідала. Вона резонансно відгукувалася на повільні зміни державного, політичного, економічного устрою, цінуючи безпеку, надійність, передбачуваність, стабільність. Ієрархічність світу, інтеріоризуючись, ставала ієрархічністю особистісних підструктур із жорстким розподілом традиційних ролей. Цінності особистості, її життєві сценарії протягом тривалого часу залишалися практично незмінними, плавно переходячи від батьків до дітей. До речі, і сьогодні трапляється чимало персонологічних досліджень, побудованих у межах суто класичної, раціоналістично впорядкованої наукової методології.

Некласичний період розпочався під впливом третьої глобальної наукової революції, що відбувалася з кінця XIX до середини XX ст. Поява теорії відносності, квантової теорії, згодом генетики, кібернетики, теорії систем привела до розгляду природи як складної динамічної системи, припущення щодо істинності кількох альтернативних описів однієї реальності, дослідження механізмів спадковості та надорганізованих рівнів організації життя, винайдення загальних законів управління та зворотного зв'язку [там само, с. 622–624].

Світ для особистості почав втрачати жорстку ієрархічність, прогнозованість, упізнаваність, і вона сама стала релятивнішою, несподіванішою, вільнішою від зовнішніх детермінант. Принаймні почала боротися за таке звільнення. У персонології вже не вплив зовнішніх факторів, не відгуки на навколишню дійсність, а можливості людини з її власними потребами, бажаннями, імпульсами впливати на світ опинилися в центрі уваги дослідників. Особистість почали розглядати насамперед у її власному ставленні до навколишнього світу, і це активне внутрішнє ставлення задавалося нею, суб'єктно і суб'єктивно. Засукавши рукави, ця нова особистість по-мічурінськи сміливо почала змі-

нювати світ під себе, пристосовуючи його до власних потреб. І тут для неї активізувався пошук сенсу буття, власної глибинної сутності, можливостей подолання самотності тощо.

Постнекласична раціональність виникла, за В. С. Стьопіним, унаслідок четвертої глобальної наукової революції, що розпочалася в останній чверті ХХ ст. і триває досі. Серед її головних ознак – дослідження надскладних систем, що вміють самоорганізовуватися. Спроби вивчати особистість як таку надскладну систему тільки в межах психологічної науки сьогодні марні, адже специфіку сучасної науки визначають комплексні дослідницькі програми, що сприяють “парадигмальному шепленню” ідей, що транслюються з інших наук [там само, с. 626-627].

Отже, особистість тепер стає не центром композиції, а частиною діалогу, взаємодії, комунікації, що відбуваються між нею і світом, культурою, Іншими. Вона поступово перетворюється на сам цей плінний контакт, безперервний діалог, на процес спільного творення взаєморозуміння.

У яких контекстах відбувається цей діалог? У хаотичних суспільно-політичних реаліях, турбулентних фінансових змінах, у ринкових відносинах, що вкрай стрімко впроваджуються у дуже різні сфери життя, у контексті масової культури, яка майже зливається з культурою елітарною. Чи втрачається в цьому хаосі потреба особистості в стабільності, поглинаючись стрімкістю руху? Як модифікуються бажання свободи, прагнення ні-на-кого-несхожості, декларування індивідуальної своєрідності? Яким чином її снага до самозмін поєднується з потребою самозбереження, самовпорядкування? У пошуках відповідей на ці запитання вбачаю *мету цієї статті*.

Зауважу, що відповідно до виділених трьох періодів розвитку науки і розуміння особистості відбуваються зміни прагнення до стабільності і динаміки, порядку і хаосу, але як саме – це хотілося б прояснити.

Як вивчати епохи, етапи розвитку, якщо їхні межі важко встановити? Яким чином виділяти домінантні напрямки руху особистості вздовж конструйованого нею життєвого шляху? Чи, може, краще говорити про хаотичний рух у лабіринті путівців і манівців? Як визначитися з координатами, в яких вибудовується життя особистості?

У психології ще немає відповідного дослідницького апарату для дослідження особистісної історії з її послідовністю-непослідовністю, векторністю-циклічністю. І тому особливо зацікавлює координатна сітка для аналізу історико-літературних систем, запропонована Н. І. Лейдерманом. Він розглядає системи діахронні, що характеризують динаміку літературного процесу в хронологічних масштабах, і

системи синхронні, що характеризують “якість” літературного процесу, його естетичну своєрідність [4, с. 10-11].

Подібну сітку координат можна накинути на особистісну історію, відстежуючи співвідносність хронології особистісної динаміки та рівнів індивідуальної своєрідності, шаблі якості життєконструювання, що досягаються на кожному етапі. У діахронній мегасистемі кожний наступний вік включає в себе попередній за принципом “мотрійки”, і все життя можна умовно поділити на великі ери, менші епохи, ще дрібніші етапи та маленькі періоди. Синхронна мегасистема фіксує якісні зміни життєбудови, відповідні кожній ері, епосі, етапу чи періоду особистісного руху.

Зосередьмося на діахронній, процесуальній координаті руху особистості власним життєвим шляхом.

Практики є формами життя, як вважав П. Вітгенштейн, способами діяти і мислити, як формулював М. Фуко, традиційними навичками поводження, заведеними в культурі, як сьогодні формулює Дж. Серль. Прості і повсякденні практики зазвичай неререфлексовані, практично непомітні для особистості, тому що мають фонову, периферійну природу, але саме цей фон є умовою смислової визначеності того, що особистість вважає для себе значущим. Фон як досить усталене й консервативне утворення змінюється тільки спільно, укупі і поступово. Отже, практики не мають авторів, зате мають співавторів, оскільки вони завжди колективні, спільні, конвенційні.

Практики з їхньою стабілізаційною функцією визначають повторювані, конкретні способи існування особистості, звичну манеру буття, особистісного руху, і їхня віддаленість від хаосу максимальна. Практикування, як його розцінюють у сучасній соціології, є наближенням до порядку, ефективним способом навчання, передачі досвіду, дотримання традиції. Але хіба можливе особистісне життєконструювання лише в такому млявоплинному режимі? Адже особистість, яка поступово перетворюється з прикметника на дієслово, комунікує з бурхливою і малопрогнозованою сьогоденішньою дійсністю. Включаючись у дуже різні контексти, продукуючи їх, вона обирає відповідні моделі життя і напрямки руху.

Вочевидь, крім фонових повсякденних практик, є сенс розглядати практики кризові, трансформаційні. Життєконструювання не є і ніколи не було монотонно-еволюційним, і необхідність розв’язувати проблеми, виходити з екстремальних ситуацій, долати кризи, безумовно, сприяла поступовій появі відповідних практик. Якщо такі індивідуально апробовані практики виявлялися ефективними, вони поступово ставали типовими і закріплювалися в культурі [2].

Чи має особистісний рух прогресивну послідовність? У чому для особистості, що конструює себе, прогрес? У досвіді, якого стає все більше? У старінні, яке насувається все ближче? “Релігії прогресу” поступово втрачають численні армії своїх прихильників, вірних некласичним екзистенційно-гуманістичним поглядам. Адже велика кількість прожитих років не гарантує кращого самоконструювання, а прямолінійний рух уперед далеко не завжди є прогресом.

Якщо говорити про різні стадії особистісного руху життєвим шляхом, то виникають закономірні запитання з приводу меж кожної стадії, їхніх хронологічних ареалів, способів завершення однієї стадії і початку наступної та загального вектора зміни стадій на “стрілі часу”. Дійсно, важко визначитися з методом демаркації вікових періодів, якщо вік розуміти традиційно.

Стадіям розвитку особистості можуть відповідати, наприклад, різні модуси свідомості. За В. І. Тюпою, існують чотири таких модуси: “ми-свідомість” – дорефлексивна примітивна свідомість, “він-свідомість” – авторитарна рефлексивна свідомість, “я-свідомість” – зациклена на собі, ізольована романтична свідомість і “ти-свідомість” – конвергентна свідомість, що передбачає здатність думати про себе як про іншого (див.: [4]).

Можна передбачити, що способи життєконструювання дійсно відповідають певним віковим стадіям від “ми” до “ти”, але ця логіка руху все ж виглядає спрощено-лінійно. Зрозуміти, що ж буде далі або чим усе це закінчиться, за цією логікою практично неможливо. І тут виникає спокуса звернутися до популярної в мистецтвознавстві, соціології, філології ідеї циклізації.

Певний цикл в історії особистості може розглядатися як сукупність відповідних процесів життєконструювання, що утворює відносно завершене коло розвитку, яке триває протягом певного проміжку часу. Це період від однієї особистісної кризи до іншої з власною траєкторією розвитку від зародження через кульмінацію до завершення. У кожному циклі продукуються життєво важливі для особистості смисли, нові способи інтерпретації набутого досвіду.

Відповідно до гіпотези Дмитра Чижевського (американського співвітчизника, роботи якого активно використовували Д. С. Лихачов, І. П. Смирнов, Ю. М. Лотман, Г. С. Кнабе, з його дослідженням “Outline of Comparative Slavic Literatures. Survey of Slavic Civilization”) певні мегасистеми, які він назвав “великими стилями”, змінюються циклічно (див.: [там само, с. 18-19]). Для нас важливо, що автор підкреслював наявність певних ритмів повторення, що домінують по черзі: від пошуку єдності до пошуку складності, від тяжіння до заверше-

них форм до пошуку свободи, що проявляється у повній відсутності форми – безформовості.

Згадується Ю. М. Лотман, який теж диференціював статичні періоди і періоди динамізації, аналізуючи розвиток літератури. У статичні періоди гіпертрофується зв'язок з позатекстовою реальністю, семіозис якої звернений на семантику, а в періоди динамізації панує тенденція замкнутися в певному ізольованому семантичному світі, що відкриває свободу гри моделями і класифікаціями [5].

Безсумнівно, рухаючись життєвим шляхом, особистість теж підпорядковується певним ритмам самоконструювання. Відносно статичні і далекі від хаосу періоди життя змінюються періодами стрімко динамічними, трансформаційними, які не завжди можна назвати кризовими. Що ж лежить в основі цих ритмів? Чи відбувається зміна циклів випадково? Чи готується попереднім етапом життєконструювання?

На думку Лейдермана, семантичною основою зміни циклів є фундаментальна опозиція Космосу-Хаосу [4, с. 25]. Відомий культуролог Г. С. Кнабе говорить про два протилежних магнітних полюси, якими є Життя (повсякденність) і Культура. Життя, за Кнабе, є процесом стихійного, неформалізованого існування, тоді як культура є від-рефлексованим й упорядкованим досвідом, переведеним в систему норм, канонів і кліше. Деякі художники більше тяжіють до полюса життя з його стихійністю, неприборканістю, а інші – до арсеналу культурного досвіду (див.: [там само, с. 20–21]).

Подібну дихотомію, безумовно, можна побачити і в особистісному життєконструюванні з пульсацією хаосу, що його безперервно продукує живий субстрат життя, і порядку, який концентрується в більш застиглий і відчужений культурі. Особистість постійно рухається між цими двома крайностями, що домінують, змінюючи одна одну. Лише час від часу вона може ставити перед собою ясні, конкретні, досяжні цілі, а потім ця продуктивність змінюється на невизначеність, тимчасову пасивність, навіть апатію, розчарування. І без такої пульсації неможливими були б напружені пошуки нових смислів, цінностей, траєкторій руху вперед.

В особистісній історії можна простежити періоди, коли переважають чіткі, тверді, симетричні рамки життєздійснення, задані певними загальноприйнятими культурними нормами, і періоди, коли симетрія зміщується і починає домінувати невизначеність, хаотична мнозначність повсякденності. Спокійні періоди терпіння і збалансованості змінюються бурхливими періодами ризикованого пошуку нових балансів. Почуття відносної завершеності професійних, сімейних чи якихось інших пошуків, почуття суб'єктивної задоволеності життям пере-

ростають в енергійне заперечення звичного минулого і ризикований пошук нових практик, обріїв, перспектив.

Якщо певний магнітний полюс – життя чи культури – чомусь надмірно довго домінує, на іншому полюсі визріває готовність втрутитися, взяти ініціативу у власні руки. Пригадується один випадок з власної психотерапевтичної практики. Немолода мати, яка дуже довго чекала на появу дитини, намагається вкласти у свою дочку всі надбання культури: змалечку занурює її в англійську, французьку, німецьку мови, щороку купує абонементи у філармонію, методично водить до музеїв, організовує численні екскурсії, читає величезну купу книжок, активно допомагає у випереджальному засвоєнні шкільної програми. Часу для вільного, нерегламентованого життя, спілкування з ровесниками, спонтанних ігор у дитини практично не залишається. Усе це триває до вступу п'ятнадцятирічної дівчини до університету. І тут дуже швидко відбувається несподівана для матері метаморфоза: забувши про навчання, дівчина починає завзято відкривати для себе світ попсової музики, фірмового одягу, зіркових тусовок, модних ресторанів, екстремальних розваг. Виходить, що багаторічна культурна агресія пропахлого книжковим пилом дискурсу підготувала, виплекала це торжество яскравого, блискучого гламуру.

Говорячи про особистісний рух життєвим шляхом, слід, напевно, відстежувати, крім хронологічної послідовності певних циклів, і відносну їх повторюваність за принципом чи то маятника, чи кола, чи спіралі. Хаос-космос, життя-культура, гламур-дискурс миготять, пульсують у певному індивідуалізованому ритмі. Відповідно чергуються і практики життєконструювання.

Від чого залежить чергування цих ритмів? На думку філософа, фізика, синергетика В. Г. Буданова, на кожному рівні системи домінує один екзогенний чи ендогенний ритм-водій (мовою синергетики – параметр порядку), що універсальним чином породжує багатий спектр інших ритмів системи. Спочатку гармонійний, цей ритм поступово набуває переривчастого характеру, що створює можливість численних інтерпретацій у нашому випадку чергових циклів особистісного життєконструювання [1].

І хоча ідея ритму-водія є, безумовно, цікавою, навряд чи правомірно говорити, що існують ендогенні і екзогенні ритми чергування хаосу і порядку, які задаються інколи особистістю, а інколи – її оточенням, соціумом, зовнішніми умовами. Адже сучасна особистість уже не існує поза життєвою ситуацією, поза діалогом зі світом, і тому її ритми є водночас ендогенно-екзогенними.

Коли ми прагнемо у власному житті порядку, гармонії, ладу, в наших самоідентифікаціях, комунікаціях, інтерпретаціях панує спо-

кійно-зважено-усталений космос (культура, порядок) з їхніми стабільними смислами. У такі періоди особистість інтегрується, накопичує ресурси, набуває більшої цілісності, адаптивності. Коли ж прокидається бурхливо-радісно-тривожний хаос, ми починаємо шукати розквітості, спонтанності, звільнення від регламентацій, і наші самоідентифікації, комунікації, інтерпретації спрямовуються на руйнацію старих і пошук нових смислів. На цих етапах особистість стає динамічнішою, креативнішою, відкритішою, контекстуальнішою.

Якщо говорити про різні ритми життєконструювання, плідною видається аналогія з нарративом і ментативом. Будучи основними різновидами сучасних текстів, нарратив і ментатив відтворюють взаємодоповнювальну опозицію подієвого і процесуального, два способи інтерпретації буття [3, с. 57]. Характерними для нарративу координатами є запитання “Хто? – Що? – Де? – Коли?”, а для ментативу такими координатами виступають запитання “Що це означає? – Чому це можливо? – За яких умов відбувається? – Чим це підтверджується?” [там само, с. 59-60].

Відповідно особистість конструє своє життя як у нарративному, так і в ментативному текстах. Спокійна, передбачувана повсякденність з її фоновими практиками, як правило, нарративізується. У діалозі із співрозмовником особистість осяжетноє певні фрагменти свого життя, структурує його відповідно до обраної фабули. Водночас екстраординарні кризові періоди потребують від розгубленої, дезорієнтованої особистості насамперед ментативів з їхньою посиленою рефлексією, переосмисленням та переоцінюванням. Ментативи нерідко представлені в особистих щоденниках, нотатках, листах, філософських роздумах.

Коли людина намагається в нарративі відвісти співрозмовнику на запитання про головних дійових осіб своєї історії, місце і час розгортання подій, рух від зав’язки до кульмінації і далі – до фіналу, вона ніби прискорює плин часу. Нерідко задля вдалого розгортання сюжету, загострення інтриги реальність доповнюється авторськими вигадками, сміливими припущеннями, ризикованими фантазіями. Так виникають нові імпульси для життєконструювання, з’являється свіжа енергія, якої завжди не вистачає в повторюваних сірих буднях.

А в кризових життєвих ситуаціях головною стає потреба розібратися з тим, що відбувається, знайти причини стрімкого і несподіваного розвитку подій, зрозуміти мотиви власних імпульсів і дивних вчинків оточення. Час дуже хочеться пригальмувати, непрогнозований рух у невідомому напрямку – призупинити. І тут на зміну нарративу приходять ментатив з його поглибленою рефлексивністю, увагою до дрібниць, пошуками аргументів, прагненням доказовості.

Висновки. Якщо класична особистість XIX ст. освоює полюс порядку, а некласична, що живе у XX ст., підкорює полюс хаосу, то постнекласична, яка перебуває у XXI ст., уже не цікавиться жодним із цих полюсів поза його взаємодією з протилежним. Лише діалог життя і культури, хаосу і порядку стає полем особистісного життєконструювання.

Динамічність сучасної особистості не відміння її потреби в стабільності, контекстуальність не виключає автономії.

Історія особистості може розглядатися як історія її стилів, що є послідовними змінами поширених на кожному етапі практик життєконструювання.

Наближення особистості до полюса порядку активізує потребу у використанні перетворювальних нарративних практик життєконструювання. Наближення до полюса хаосу сприяє пріоритетності стабілізаційних – ментативних – практик життєконструювання.

Перспективним є даліше дослідження інколи циклічного, а інколи аперіодичного часу життя особистості з його зонами криз-трансформацій і, відповідно, стабілізаційних та перетворювальних практик.

Література

1. Буданов В. Г. Метод ритмокаскадов: о фрактальной природе времени эволюционирующих систем [Електронний ресурс] / В. Г. Буданов // Московский международный синергетический форум. – Режим доступу : <http://www.synergetic.ru/science/metod-ritmokaskadov-o-fraktalnoy-prirode-vremeni-evolyucioniruyuschih-sistem.html>.
2. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
3. Кузнецов И. В. Текст в становлении: оппозиция нарратив-ментатив / И. В. Кузнецов, Н. В. Максимова // Критика и семиотика. – 2007. – Вып. 11. – С. 54–67.
4. Лейдерман Н. Л. Историко-литературные циклы на “стреле времени” / Н. Л. Лейдерман // Русская литература XX–XXI веков. Направления и течения. – Екатеринбург : ГОУ ВПО “Уральский гос. пед. ун-т”, 2009. – Вып. 11. – С. 8–42.
5. Лотман Ю. М. Асимметрия и диалог / Ю. М. Лотман // Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб., 2000. – С. 591–603.
6. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.

© Титаренко Т. М.